

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΗΣΤΟΜΑΝΟΣ

Η ΚΕΡΕΝΙΑ ΚΟΥΚΛΑ

ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ

«Σαν τις μυγδαλιές»

Ιδέες και σύμβολα στην *Κερένια κούκλα*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2013

Θα σας πω μίαν ιστορία απλή και λυπητερή – γιατί απλή και λυπητερή είναι η ζωή.

Τι γρήγορα που φεύγομε και αφήνομε τον ήλιο και τη θάλασσα, τα λουλούδια και το φεγγάρι!

Τα παλαιά τραγούδια είναι γεμάτα δάκρυα – και τα χείλη των νέων που γελούνε φανερώνουν το τόξο της οδύνης: γιατί και η χαρά δεν είναι παρά ένας καημός που περιμένει την ώρα του να 'ρθεί – είναι ο άμμος πάνω από την πέτρα την αληθινή που τονε σκορπάει ο άνεμος. Έτσι ξεγελιούνται κι οι καρδιές μας, σαν τις μυγδαλιές, που πολλές φορές ανθίζουν προτού να 'ρθεί η πίκρα του χειμώνα...

Εσείς που θα διαβάσετε αυτήν την ιστορία θα σκεφθείτε ίσως πως με περισσότερη υποταγή κι ευγνωμοσύνη πρέπει να ζήσομε τη θλίψη της ζωής που μας έδωσε η Μοίρα. Αχ, όσους και να πυργώσει η ανθρωπινή μας περηφάνια άλίκους βράχους μέσα στη ρεματιά του βίου, πάντα το θλιμμένο το ποτάμι θα κυλήσει κάτω απ' τις κλωνόγερτες ημέρες μας τα πονεμένα του νερά, βουβά κι αργά, προς τη μεγάλη θάλασσα τη σκοτεινή που είναι η ευτυχία η αληθινή – γιατί είναι η αιώνια αλήθεια.

Το μαραμένο ρόδο

Κάθε μέρα γινόταν πιο αδύνατη, πιο μυτερή στο πρόσωπο.

Κάθε φορά που ήθελ' ανεβεί τα λίγα πέτρινα σκαλοπάτια απ' την κουζίνα, που ήτονε στο υπόγειο, ώς τη χωματένια την αυλή, σταματούσε κι ακουμπούσε και τα δυο της τα χέρια στα γόνατα, για να πάρει ανάσα· η μύτη της κέρωνε και τα ρουθούνια της ανοιγοκλείνανε σαν τις φτερούγες μιας άσπρης πεταλούδας. Ήταν αλήθεια λίγο αψηλά τα σκαλοπάτια, μα τόσο λαχάνιασμα πάλι!

Κι ολοένα ανεβοκατέβαινε απ' την αυλή στην κουζίνα κι από την κουζίνα στην αυλή, για να ξεπλύνει το μπρίκι του καφέ και τα κουταλάκια της, για να τρίψει την κατσαρόλα της, σαν απότρωγαν αυτή κι ο άντρας της, κάτω από τη βρύση που δεν έπαυε να στάζει – γιατί' ήτονε χαλασμένος ο σωλήνας.

Μα μπαινόβγαινε κι απ' την καλή την κάμαρη, που ήταν ισόγεια σχεδόν μ' ένα-δυο σκαλοπάτια ξύλινα –αχ, πάλι σκαλοπάτια· λες βάλθηκαν κι αυτά να την κουράζουν ακόμα περισσότερο!– πότε για να τινάξει κάτι προσκεφαλάδες με μεγάλες μάρκες που τις είχε κεντημένα η ίδια ανεβατό, πότε για να ξεσκονίσει τα χαρτένια λουλούδια που 'χε σε δυο φαρφουριά πάνω στην εταζέρα ή για ν' απλώσει ένα-δυο ρουχαλάκια που 'χε κάνει σαπουνιστά στη λεκάνη και που γαλάζωναν απ' το λουλάκι απάνω στο σκοινί· κι έσκυβε και σφουγγάριζε τα νερά που 'χανε στάξει απ' τα ρούχα στα σκαλιά και στις πλάκες μπρος στην πόρτα, κι έπειτα πήγαινε ν' απλώσει και το σφουγγαρόπανο πιο πέρα από τα ρούχα στο ίδιο το σκοινί, που ήτονε δεμένο απ' το στρόφιγγα της πόρτας σε μια μικρή ζαρωμένη μυγδαλίτσα – γιατί δεν έφθανε ως τη μάντρα πέρα, και, κάθε φορά που 'ριχνε κάτι απάνω στο σκοινί, η μικρή ζαρωμένη μυγδαλίτσα, που δεν είχε ακόμα ανθίσει, λύγιζε ίσαμε κάτω και τινάζοταν πάλι απάνω, απ' του σκοινιού το τράβηγμα, με τα γυμνά κλαριά της σηκωμένα σα χέρια στον αέρα. Αχ, τι λυπητερό πράμα να βλέπει κανείς ένα νέο δεντράκι να λυγάει για το χατίρι ενός σφουγγαρόπανου, ίσαμε κοντά να σπάσει, και να τρέμει σύγκλαρο για πολλήν ώρα, απ' τον πόνο του!

Μα πιο λυπητερό ακόμα ήτονε να βλέπατε τη νέα γυναικούλα να κρυφοβογκά και να σέρνεται, στραγγίζοντας στα πόδια της, χωρίς να θέλει να τ' ομολογήσει στον ίδιο τον εαυτό της. Γιατί αν το παραδεχόταν πως ήτον άρρωστη, ήτονε χαμένη: δε θα μπορούσε πια να τ' αρνηθεί τ' αντρός της με τόσο θάρρος και με χείλια που για να χαμογελάσουν της σούρωναν όλο της το πρόσωπο. Εκείνος όμως την κοίταζε με τα μάτια του τα γαλαζοπράσινα, με τα μακριά ματόκλαδα καρφωμένα πάνω της – την κοίταζε, ακόμα κι όταν δεν της μίλαγε...

Τι νέος που ήτον ο άντρας της και τι όμορφος! – όλο αυτό συλλογιζόταν η άμοιρη. Κι αλήθεια πολύ πιο νέος απ' αυτή φαινόταν, κι όχι μόνον από τότε που τα τριαντάφυλλα στα μάγουλά της είχανε σβήσει, που τα μάτια της δείχνανε βαθουλωμένα κι είχαν πεταχτεί τ' αυτιά της, κίτρινα σα φύλλα φθινοπωρινά. Ήτονε μικροκαμωμένος ο Νίκος, ενώ η Βεργινία ήτον αψηλή και ξερακιανή απ' ανέκαθε, με κάτι κοκάλες στο πρόσωπο, με μαλλιά κοκκινωπά κι αριά, κι έτσι έδειχνε τουλάχιστο δέκα χρόνια πιο μεγάλη του, που δεν είχαν ούτε τρία χρόνια διαφορά: αυτός εικοσιδυό, κι εκείνη ήτον και δεν ήτον εικοσιπέντε.

Κακό πράμα να 'ν' η γυναίκα και μία μέρα μεγαλύτερη απ' τον άντρα της! Τον αγαπάει μ' αλλιιώτικη

αγάπη από κείνονε, με μια φωτιά πιο άγρια, σα βιαστικά κι απελπισμένη για τη νιότη που της φεύγει, και ο καημός αυτός, πέφτοντας μέσα στη φλόγα την ερωτική, την κάνει κι αποθεριεύει και πίνει όλη τη γυναικεία δροσιά. Κι ο νέος άντρας πάλι πιο γλήγορα ψυχραίνεται, όσο βλέπει να μαραίνεται το ρόδο της λαχτάρας του και βλέπει γύρω του ν' ανθούν οι κάμποι της ζωής, και τα γλυκά λουλούδια να χαιρετούν τις πλάνες πεταλούδες.

Όταν, το μεσημέρι, κατέβαινε ο Νίκος απ' τον τροχιόδρομο στη στάση της Γαργαρέτας κι έπαιρνε τους ανηφορικούς δρόμους να πάει σπίτι του, ψηλά, κάτω απ' το λόφο του Φιλοπάππου, γύριζαν και τον κοίταζαν τα κορίτσια στις πόρτες, που περίμεναν τους άντρες του σπιτιού να 'ρθούν απ' τη δουλειά να φαν ψωμί. Τα ξέρετε δα τα αιώνια κορίτσια στις καινούργιες συνοικίες με τα χαμόσπιτα, που αντιπροσωπεύουν τ' ανέβασμα στα κοινωνικά σκαλοπάτια, μα ίσως και το ξεφύλισμα της εργατικής οικογένειας, τα κοριτσόπουλα με την κορδέλα φιόγκο πίσω στα μαλλιά, με σκερτσότζικη ποδίτσα και μπότα κουμπωτή – έτοιμα πάντα ν' αδράξουν το χαμόγελο που ανθίζει σε νέα χείλια, κάτω από ένα μουστακάκι.

Ήτονε να μην τονε βρουν του γούστου τους, έτσι που περνούσε πεταχτός και καμαρωτός με το κεφάλι

πίσω, χαριτωμένο παιδί σοβαρευόμενο, σταράτο, με κοντά μαλλιά μαύρα, όλο κυματισιές, σαν από ξύλο σκαλιστό; Κι απάνω στα πηχτά μαλλιά ήταν καθισμένη αλαφρά (σα να 'τον αλήθεια πεταλούδα που 'θελε να πετάξει) μια σταχτιά πεταλούδα που τη φορούσε ατσαλάκωτη! Κι είχε και κάτι μικρούτσικα αυτάκια ροδοκόκκινα σαν κορίτσι και τα δόντια του, όταν γέλαγε, ασπρίζανε σαν το ρύζι κάτω απ' το μαύρο μουστακάκι, το άστριφτο ακόμα, που δεν εννοούσε να μεγαλώσει: έτσι έλεγε μέσα της, κάθε φορά που τον κοίταζε, με λαχτάρα και θαυμασμό για τα τόσα νιάτα, η άμοιρη η γυναίκα του. Το στόμα του γέλαγε καμιά φορά, μα τα μάτια του δε γέλαγαν, παρά μόνο ανοίγανε διάπλατα σα ν' ανθίζανε, με κάτι παράξενες κόρες διπλές και τρίδιπλες, γαλαζοπράσινες· και τα μακριά ματόκλαδα, ίδια κρόσσια που γύριζαν κατά πάνω, έκαναν ολόγυρα στα μάτια μιαν αλλιιώτικη σκιά, σαν από κλαδιά γερμένα σε βαθύ νερό, που σε τάραζε περισσότερο από ματιά και σε τραβούσε σα μαγνήτης. Κι ακόμα πιο ομορφύτερος φαινότανε σαν έβγαζε στο σπίτι το σακάκι του και το κολάρο και φορούσε μια παλιά λινή μπλούζα της δουλειάς, γιατί τότες έμενε γυμνός ο λαιμός του, που 'μοιαζε ελεφαντοκόκαλο κιτρινισμένο, ολοστρόγγυλος και απαλός όπως σι' αρχαία αγάλματα των νέων θεών – αυτό

όμως δεν το 'ξερε η γυναίκα του· εκείνη έβλεπε μονάχα το λαιμό του, χωρίς να σκέπτεται τίποτα, με την ψυχή λυμένη. Αλήθεια, κακό πράμα να 'ν' η γυναίκα και μία μέρα μεγαλύτερη απ' τον άντρα! Τον αγαπάει αλλιώςτικα, με μια φωτιά πιο άγρια, που της πίνει όλη τη δροσιά.

Ήτον τεχνίτης ξυλογλύπτης ο Νίκος κι έβγαζε ταχτικά ίσαμ' οχτώ δραχμές την ημέρα. Είχε πάρει μια δουλειά αποκοπή για δυο χιλιάδες κι ο μάστορας που του δούλευε του 'δωσε ένα πεντακοσάρικο μπροστάντζα, κι έτσι αποφάσισε να κάνει αυτό που του 'λεγε η καρδιά του, να στεφανωθεί τη Βεργινία. Είχε κι η Βεργινία κοντά μια χιλιαδούλα και κάτι ρουχαλάκια απ' τη μητέρα της, που την είχε αφήσει ολάρφανη σε μια δεύτερή της αξαδέρφη, που 'χε μια φορά κι αυτή τον τρόπο της, μα σαν απόμεινε χήρα έκανε τη σιδερώστρα. Ο πατέρας της, που 'τον απόστρατος ανθυπομοίραρχος, είχε πεθάνει όταν ήτον πολύ μικρή.

Καθόντουσαν τότε με τη θεια της στο Μεταξουργείο κι ο Νίκος έτυχε να περνάει μια μέρα με κάτι φίλους που 'χαν τα σπίτια τους στη γειτονιά κι είδε τη Βεργινία στην πόρτα. Από τότες περνούσε κάθε μέρα κι «επιμόνω», κι αυτή τον καλοκοίταζε, γιατί τα μάτια του της είχαν κάνει μάγια. Το βράδυ της έκανε

ΑΓΓΕΛΑ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗ

«Σαν τις μυγδαλιές»

Ιδέες και σύμβολα στην Κερένια κούκλα

Ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος είναι πιθανότατα το πιο μυθικό πρόσωπο της ελληνικής λογοισύνης. Ποιητής, πεζογράφος, θεατρικός συγγραφέας, σκηνοθέτης, σκηνογράφος, ενδυματολόγος, επιχειρηματίας του θεάτρου, καθηγητής απαγγελίας, ο μεγαλοαστός εστέτ που γεννήθηκε στην Αθήνα το 1867 υπήρξε αδικημένος πολύ και ευνοημένος ταυτόχρονα. Παραμορφωμένος στα πρώτα του χρόνια από ατύχημα, συναναστράφηκε την ομορφότερη διασημότητα της εποχής, την αυτοκράτειρα Ελισάβετ της Αυστρίας, την περίφημη Σίσυ. Διέπρεψε εκτός Ελλάδας και καταστράφηκε εντός αυτής. Έζησε για ένα διάστημα

ως μοναχός σε καθολικό μοναστήρι. Έστησε ένα πρωτοποριακό θέατρο· υμνήθηκε στην πρώτη παράσταση που ανέβασε και «μαξιλαρώθηκε» όταν παίχτηκε το τελευταίο του έργο. Έφερε το πρώτο αυτοκίνητο στην Αθήνα, ένα κατσαριδάκι που όλο χαλούσε. Στην ερώτηση που του απηύθυνε ένας δημοσιογράφος «Τι θα κάμετε στα 1911;» έδωσε τη μακάβρια απάντηση «Θα πεθάνω», και όντως πέθανε το έτος αυτό, στα 44 του χρόνια¹.

Μυθικός και μυθιστορηματικός. Με επίκεντρο τη σχέση του με τη Σίσυ –δάσκαλός της στα ελληνικά και συνοδός της (εκείνη 54, αυτός 24)– που φρόντισε ο ίδιος να την απαθανατίσει με τον λυρικό ποταμό του *Το βιβλίο της αυτοκράτειρας Ελισάβετ*, εμπνεύστηκαν ποιήματα ο Παλαμάς (Ω, το βιβλίο που τραγουδεί!)² και ο Αριστομένης Προ-

¹ Πάυλος Νιρβάνας, *Φιλολογικά απομνημονεύματα*, Αθήνα χ.χ. [1929], σ. 116-135. Γρ. Ξενόπουλος, *Ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος και η Νέα Σκηνή*, στη σειρά Έρευνα «Άνθρωποι με ιδανικά», εκδ. Κασσιγόνη, Αθήνα-Αλεξάνδρεια 1933.

² Κ. Παλαμάς, «Σημειώματα στο περιθώριο», *Άπαντα*, τ. Γ', Αθήνα 1967, σ. 108-109: ο ποιητής σημειώνει πως

βελέγγιος³, ενώ εκατό χρόνια αργότερα θα γραφεί ένα θεατρικό έργο⁴ και μια μυθιστορηματική βιογραφία⁵. Κι ακόμα, πλήθος οι κριτικές και οι αποτιμήσεις για το έργο⁶. Πράγματι, η σχέση

τους στίχους τους έγραψε στο περιθώριο του βιβλίου του Χρηστομάνου, άρα μάλλον το 1908.

³ Αρ. Προβελέγγιος, «Αιώνια λαχτάρα», αναδημοσίευση στην *Ελληνική Δημοουργία* 8 (1951), σ. 75-76.

⁴ Ανδρ. Στάικος, *Η αυλαία πέφτει. Σκημική φαντασία εμπνευσμένη από τη συνάντηση του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου και της Ελισάβετ, αυτοκράτειρας της Αυστρίας*, Αθήνα 1999. Το έργο προέκυψε από παραγγελία του Εθνικού Θεάτρου «επ' ευκαιρία της επετείου των 100 χρόνων από τη δολοφονία της Ελισάβετ Β'», πρώτη παράσταση 26.3.1999. Η Ελισάβετ παρουσιάζεται να συλλογίζεται τον Κωνσταντίνο, ακόμα και να θρέφει αισθήματα γι' αυτόν (!), πολλά χρόνια μετά την εργασιακή τους σχέση.

⁵ Μυρτώ Γεωργίου-Νίλσεν, *Ο θείος Κώστας. Η ζωή και το έργο του Κ. Χρηστομάνου*, Αθήνα 2005.

⁶ Ανάμεσά τους σημειώνω την αθησαύριστη αποτίμηση της Γαλάτειας Καζαντζάκη· Lalo de Castro, «Γράμματα», *Πινακοθήκη* 8 (1908), σ. 114: «Εγώ έχω ανοιχτό μπροστά μου και διαβάζω *Το βιβλίο της Αυτοκρατειρας* [sic] *Ελισάβετ* του κ. Χρηστομάνου. Δεν ξέρω μου φαίνεται πως αν ήμουν κι εγώ αυτοκράτειρα έτσι θα εσκεπτόμουν, κι έτσι θα 'κρινα τον κόσμο και τους

του 24χρονου ραχιτικού φοιτητή με τη βασίλισσα είναι τόσο άνιση, που οπωσδήποτε προκαλεί τον μυθοπλαστικό οίστρο. Ο Χρηστομάνος υπήρξε βέβαια ευγενούς καταγωγής –από τις ευγενέστερες που μπορεί να συναντήσει κανείς στην χωρίς τίτλους ευγενείας Ελλάδα–, και πάλι όμως η σχέση με την ωραία μελαγχολική των ευρωπαϊκών αυλών, η ζωή μέσα στο ίδιο το παλάτι της στη Βιέννη, τα ταξίδια μαζί της ανά τη Μεσόγειο, η διαβίωση στο παραμυθένιο Αχίλλειο της Κέρκυρας,

ανθρώπους. Γιατί ξέρεις, σαν έχει κανείς ένα Αχίλλειο και μια θαλαμηγό στας διαταγάς του, είναι πιο εύκολο θαρρώ να του φαίνονται όλα τα πράγματα ταπεινά και πρόστυχα... Ο Θεός φυλάξοι βέβαια, μην πάρεις για εγωιστικά τα λόγια μου. Ξέρεις εσύ πώς σκέπτομαι και πόσο καλά αντιλαμβάνομαι τι λίγο αξίζει η ζωή απ' όπου κι αν την κοιτάξομε. [...] Κι η πορφύρα η βασιλική κι η μπλούζα του λαϊκού την ίδια κακομοιριασμένη καρδιά σκεπάζει. Η διαφορά είναι πως ενώ η αυτοκράτειρα συλλογίζεται τα βάσανά της και σιχάινεται τον κόσμο ταξιδεύοντας από πολιτεία σε πολιτεία, εμείς οι άλλοι ήμεθα ηναγκασμένοι να μένομε καρφωμένοι εκεί που μας έβαλεν η μοίρα μας, δουλευτάδες κουρασμένοι κι ακαταπόνητοι κάποιας ζωής που ονειρευόμεθα καλύτερη της τωρινής».

δίνουν τροφή για διεισδύσεις στον μεγάλο κόσμο, ο οποίος γίνεται και λίγο οικείος, ελληνικός, αφού όλα αυτά τα έκανε το δικό μας παιδί, ο Κωνσταντίνος (ή και ο «Κώστας»).

Έπειτα η αυτοκράτειρα δολοφονήθηκε, και ο νέος που είχε γνωρίσει την καταξίωση στη Βιέννη, διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Ίνσμπρουκ (στην αρχή της καριέρας του επέδειξε μεγάλο ζήλο στη μελέτη ιστορικών θεμάτων), λέκτορας της νεοελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, συνεκδότης του πρωτοποριακού περιοδικού *Wiener Rundschau*, αρθρογράφος της μεγαλύτερης βιεννέζικης εφημερίδας, τιτλοφορημένος βαρόνος, κλπ., κλπ., αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, ανεπιθύμητος πλέον μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του· η αυλή θεώρησε πως ο μικρός Έλληνας εκμεταλλευόταν τη μνήμη Εκείνης⁷.

⁷ Για την εποχή της Βιέννης, γλαφυρή και χρήσιμη η περιγραφή της Μυρτώς Μαυρίκου-Αναγνώστου, *Ο Κωνσταντίνος Χρηστομάνος και η Νέα Σκηνή*, Αθήνα 1964, σ. 14-28.

Μια αινιγματική προσωπικότητα

Αλλά και όσοι γνώρισαν τον Κωνσταντίνο Χρηστομάνο στην Αθήνα, μετά την εγκατάστασή του εκεί το 1901 (αφού είχε ταξιδέψει σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις), προσπαθούσαν για καιρό να λύσουν το αίνιγμα της προσωπικότητάς του. Ποιος ήταν αυτός ο κακάσχημος και γοητευτικός ταυτόχρονα, το γλυκύτερο χαμόγελο της Αθήνας και το βλοσυρότερο βλέμμα της, ο ευγενής που έκανε χοντροδουλειές, ο αγαπησιάρης που αποξενωνόταν από τους φίλους του, ο εστέτ που ανέβαζε στη σκηνή βουλευβάρτο; Ο Ξενόπουλος, ο Νιρβάνας, ο Μελάς, ο Καμπούρογλου, ο Βάρναλης, ο Άλκης Θρύλος, άλλοι από πρώτο, άλλοι από δεύτερο χέρι προσπαθούν να διαλευκάνουν το «μυστήριο»⁸. Ο Μήτσος Μυράτ σχεδόν μετατρέπει τη δική του αυτοβιογραφία (*Η ζωή μου*, 1928) σε βιογραφία του μεγάλου δασκάλου του στο θέατρο, ενώ ταυτόχρονα δανείζεται τον λυρικό οίστρο εκείνου:

Τα ζαρκαδίσια μάτια του είχαν το θαμπό μελαγχο-

⁸ Και ο Πέτρος Σπανδωνίδης, *Κωνσταντίνος Χρηστομάνος ή όνειρο και αγωνία*, Θεσσαλονίκη 1962. Βλ. Απ. Σαχίνας, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού*, Αθήνα 1981, σ. 384.

λικό φως φθινοπωρινής δύσεως. Η χαδιάρικη φωνή του έβγαине απ' τα λεπτοκαμωμένα χείλη του σαν φλοίσβος νανουριστικός σε φεγγαρόλουστη ακροθαλασσιά. Όταν ήθελε να κατακτήσει, έχυνε στο πρόσωπό του, αυτός ο αδικημένος από τη φύση υπέροχος ηθοποιός, όλα τα θέλγητρα της ψυχής του, όπως απλώνουν οι Ινδοί πωληταί τα ωραία λαχούρια ή τους σπάνιους περσικούς τάπητες για να θαμπώσουν τον αγοραστή τους⁹.

Το ζήτημα της σεξουαλικής ταυτότητας –όπως τουλάχιστον την αντιλαμβάνεται η εποχή– τίθεται βέβαια στο επίκεντρο. Ήταν άντρας τελικά ή περισσότερο γυναίκα ο ποιητής; Ο Νιρβάνας, στην εξαιρετικά γλαφυρή βιογραφία που φιλοτεχνεί για τον Χρηστομάνο, κάνει λόγο για «γυναικεία φύση» και «υστερισμό», ταυτίζοντας –φευ– τα δύο· καταλήγει όμως στην πολύ τιμητική εντέλει για τον βιογραφούμενο έννοια του «Ανδρόγυνου»: «δείγμα του αρχικού κράματος των φύλων [...], πριν χωρισθεί ακόμα το άρρεν από το θήλυ»¹⁰. Ο Μυράτ μαρτυρεί, με πολλή συμπάθεια, πως ο ίδιος ο Χρηστομάνος θεωρούσε τον εαυτό του και

⁹ Μήτσος Μυράτ, *Η ζωή μου*, Αθήνα 1928, σ. 177.

¹⁰ Νιρβάνας, *ό.π.*, σ. 128.

άντρα και γυναίκα: «Εκολακεύετο να πιστεύει ότι είχε μέσα του πολύ από το θήλυ. “Αυτός είναι ο λόγος που νιώθω να ’χω μέσα μου πολλή παραγωγικότητα”, μου έλεγε, “γιατί έχω κι απ’ τα δύο γένη. Γι’ αυτό έχω και γούστο περισσότερο κι απ’ την πιο μεγάλη παριζιάννα μοδίστρα”»¹¹. Άλλοι ωστόσο δεν αντιμετωπίζουν με την ίδια φιλική διάθεση τον περί τα ερωτικά προσανατολισμό του Χρηστομάνου. Ο Ηλίας Βουτιερίδης, το 1912, κατεδαφίζοντας την *Κερένια κούκλα* επειδή αποτελεί ερωτικό μυθιστόρημα (θα αναφερθούμε παρακάτω σ’ αυτή την κριτική), ρίχνει μάλλον δηλητηριώδεις αιχμές: «Είναι χαριτωμένος όμως όταν περιγράφει ντύσιμο γυναικείο, σκηνές κουτσομπολιάς, όταν αναλύει γυναικεία συναισθήματα. Χαριτωμένος κι αληθινός. Και γενικώς βλέπει και νιώθει ό,τι θα ’βλεπε και θα ’νιωθε τέλεια μόνο μια γυναίκα»¹². Πιο ανοιχτά θα μιλήσει 25 χρόνια αργότερα ο Άλκης Θρύλος: «Για να κατανοήσει

¹¹ Μυράτ, *ό.π.*, σ. 179-180.

¹² Ηλ. Βουτιερίδης, «Κωνσταντίνος Χρηστομάνος, *Η Κερένια κούκλα*», *Παραθήγαια* 23 (15.2.1912), σ. 249-250. Ομοφοβία υφέρπει και στις κρίσεις του Απόστολου Σαχίνη, στα τέλη πια του 20ού αιώνα, όταν παραθέτει

κανέννας το Χρηστομάνο, νομίζω ότι είναι σωστό να μην ξεχνά, κι ούτε υπάρχει λόγος να το κρύβει, όπως δεν κρύβεται μια ασθένεια, ότι στο κεφάλαιο του έρωτα δεν υπήρξε άνθρωπος φυσιολογικός. Το μαρτυρούν όσοι τον γνώρισαν από κοντά, κι όλα τα κύρια χαρακτηριστικά του έργου του, που αντικαθρεφτίζει πιστά το Εγώ του, εκπηγάζουν απ' αυτή τη διαστροφή του ερωτικού του ενστίκτου κι αυτήν εκδηλώνουν»¹³.

«Όσοι τον γνώρισαν από κοντά» έχουν βέβαια και άλλα να μαρτυρήσουν: την εξαιρετική γοητεία, αίφνης, που ασκούσε στις γυναίκες του θιάσου του. Η νεαρή Κυβέλη, αφηγείται ο Μυράτ, αρνήθηκε αρχικά την πρόταση γάμου που ο ίδιος της έκανε, δηλώνοντας ερωτευμένη με τον Χρηστομάνο. «Τη γοητεία του αυτή την πότιζαν μαγικό βοτάνι σ' όλες τις γυναίκες της Νέας Σκηνης», ενώ την εκάστοτε πρωταγωνίστριά του

ευφύμωσ τον Βουτιεριδη: Σαχίνης, *Η πεζογραφία του Αισθητισμού*, ό.π., σ. 373-374.

¹³ Άλκης Θρύλος [= Ελένη Ουράνη], «Κωνσταντίνος Χρηστομάνος», *Νέα Εστία* 21 (1937), σ. 687· αναδημοσίευση στο *Μορφές της ελληνικής πεζογραφίας*, τ. Β', Αθήνα 1963, σ. 109-110.